

„В ТЕМНИЦА“ НА К. ВЕЛИЧКОВ И РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА МЕМОАРИСТИКА

Ангел Тонев

Когато К. Величков написа мемоарите си „В темница“, вече са напечатани спомените на С. Врачански и П. Р. Славейков, на Г. Раковски и Л. Каравелов, на Ив. Вазов и З. Стоянов. Техните произведения установяват трайна мемоарна традиция в новата българска литература, представят най-хубавите художествени образци в този жанр. Прави впечатление, че мемоарите се появяват винаги след значителни исторически събития, оказали решаващо влияние върху националната съдба на българина и на самите автори, израз са на стремеж към опознаване и критическо преосмисляне на преживяното. „Чрез летописните свидетелства мислещият човек или творецът застава лице с лице с историята, общуват с нея непосредствено, без помощта на идеологическите абстракции.“¹ И независимо че на пръв поглед в тези спомени се излага личната участ на мемоариста, неусетно те прерастват във вълнуващ разказ за народните страдания и надежди, изобразяват миналото на един народ и борбите му за свобода. Личните преживявания се преплитат с преживяванията на колектива, сочат неразкъсваемата връзка на автор и народ.

Така мемоарите се превръщат в правдив документ за епохата, отразил социалните, политическите и културните условия за обществена дейност. Разказват за злостратствата на поробителя и за народните мъки, показват класовото разделение и борбите за национална независимост и социална свобода. От друга страна, мемоарите вярно предават събуждането и развитието на националното съзнание на българина и народното недоимство, което взема все по-големи размери. Превръщат се в емоционална изповед на будни личности, стават надежден източник на сведения за техния интимен живот и вълнения, на духовните им и идейни търсения. Проследяват формирането на просветителя-интелигент, общественика, хайдутина, революционера, герои на епохата.

Уловили полъха на живия живот с неговите пориви и драми, следвайки събитията на своя живот, мемоаристите се домогват до естествено и интригуващо фабулиране, постигат едно интимно-човешко вживяване в епохата. В своя разказ те се ръководят от мисълта за важността на делото, на което са се посветили, съзнават отговорността пред историята и тези причини ги карат да напишат своите мемоари и чрез тях да съхранят за поколенията значими исторически събития. И всичко това носи печата на духа и темперамента на създателите — изключителни личности, прозрели дълбоко в настоящето и в бъдещето на народа. Като художници те проявяват живо въображение, някои от тях и

¹ Тончо Жечев. Критически погледи. С., 1971. с. 327.

белетристичен талант и способност за съпреживяване на събитията чрез словото. Умело очертават картината на епохата и рамките на действието.

Независимо че авторите са твърде различни по образование, емоционална нагласа, белетристично умение и мироглед, мемоарите имат редица общи черти. Преди всичко прави впечатление техният изпосведен характер. Сюжестът на повествователното произведение в мемоарните творби е заменен от искрените изповед на автора, търси се верността на показаните характери в спомените. В повечето случаи събитията се излагат в техния естествен ред, но често се използват ретроспекцията и двупосочният разказ. Съдържанието на мемоарите са не само случките и историческите събития, но и разсъжденията и размислите на героите, монолозите и диалозите, които предават вътрешното състояние на участниците в действието. Отличителна страна на стила им е тяхната емоционалност и патетичност. И едновременно с това една искреност и простота на повествованието без словесни ефекти. На разказвачите липсва каквото и да е стремеж за самоизтъкване, срещаме се с възрожденска скромност и всеотдайност, със стремеж за пълно сливане с народа. Те отразяват и идейните движения на епохата, които разпалват духовете, показват най-хубавото в националния дух и психология. А трагическите събития предават в тяхната величава красота, вълнуват и се приемат непосредствено от читателите.

*

Със спомените си „В темница“ К. Величков подхваща и продължава мемоарната традиция на Възраждането, идваща от Софроний Врачански, Г. Раковски, Петко Славейков и Л. Каравелов, преминала през Ив. Вазов и З. Стоянов. По тематика и дух те се родят с „Под игото“ на Вазов и „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов, пазят спомена за едно велико време, когато възторгът и страданието изпепеляват народната душа. Като особеност на „В темница“ можем да посочим липсата на епичност и мащабност в изображението на събитията и героите, каквито има в „Записките“, и на битовата атмосфера и романтика на борбата, показани в романа „Под игото“. Априлското въстание е предадено изключително през погледа на автора, докато З. Стоянов търси максималната точност на събитията, сверява ги със спомените на други очевидци. Картините на въстанието в мемоарите на Величков не са изложени в тяхната временна последователност, а чрез ретроспекцията са изобразени тези, които най-силно са поразили автора.

К. Величков няма за художествена задача да разкрие целия си живот, както Софроний, или продължителен период като Петко Славейков, а избира по подобие на Раковски и Каравелов само един, но твърде съществен момент, важен не само за него, но и за целия народ. Величков не поставя пряко своята личност в центъра на събитията, а в много случаи наблюдава предимно другите. В хода на спомените като Раковски най-често използва ретроспективното излагане на събитията, което му позволява чрез минали случки и събития да осветли сегашни постъпки, да постигне по-цялостна психологическа характеристика на своите герои.

Вниманието на мемоариста Величков за разлика от Раковски и Каравелов е насочено не толкова към обществените и социалните отношения, отколкото към вътрешния мир и изживяванията на затворниците, фабулата изследва сложните перипетии на духовния живот на човека. Като Петко Славейков в спомените си очертава живи характери на лица, които позлава. Особеният момент, в който е уловил героите си, му позволява да изведе на преден план изображението на масовата психология и духа на епохата. А чрез вътрешния монолог разкрива „ходенето по мъките“ на мислите и чувствата на автора, търсещ самоопределе-

ние в новата действителност — затвора. Той се разкрива като високо нравствена личност, без да показва пряко социалните си и обществени възгледи и отношението си към държавното устройство на Турската империя и към властта на султана.

Сравнени с мемоарите на Петко Славейков и Л. Каравелов, мемоарите „В темница“ показват съществени прилики и отлики. Славейков разказва последователно и без да прекъсва действието, не използва ретроспекцията, въвежда често диалога и емоционално е по-сдържан от Величков. Отразил е омразата си към чорбаджиите и духовниците и е разкрил условията, в които работи патриотично настроеният интелегент. Величков не се интересува от бита и ежедневието на българина, не се сродява с фолклора, не търси в него възпята национална психология. Привличат го проявите на народния дух, и то в едно напрегнато време като въстанието и погрома след него. Това не означава, че Петко Славейков не отразява народния дух, но като че ли той се насочва повече към битовата психология на българина и към жаждата му за знания. А Величков търси величието и твърдостта на народа и онези нравствени и физически качества, които винаги са му помагали да надмогне бедите и се запази като нация. В спомените и на двамата автори присъствува българският интелегент. Единият е израснал сред народа и там се извършва мъчителният и дълъг процес на идейното му израстване и творческо формиране. А другият идва при народа революционно облъхнат, с определени обществени идеали, с по-богата душевност и интелект. Но и двамата търсят близостта с народа, за да почерпят от него духовни сили в минути на сурови изпитания, изповядват и утвърждават народните пориви за по-добър живот.

При Л. Каравелов близостта в композицията и в съдържанието на мемоарите им се определя от еднаквата ситуация, в която попадат двамата автори в затвора. В излагането на чувствата и на първите впечатления от тъмницата и при показване въздействието ѝ върху самотния затворник произведенията си приличат. Но Каравелов е последователен и обстоятелствен във фабулирането, пише и за робството. Често прекъсва разказа за собствените си изживявания, като разсъждава за човешката свобода и за тиранията, за общественото устройство, открива причините за престъпленията на хората в социалната неправда. При излагането на мислите е подчертано публицистичен за разлика от есеистичния и емоционален Величков. Съществена е разликата и в идейния заряд на техните спомени. В Каравеловите говори убеденият революционер, за когото страданията в затвора раждат протест, а не състрадание и резигнация. Вярва, че чрез общественото възпитание на хората ще се премахне престъплението, а не чрез съчувствието и страданието ще се облагороди и извиси човекът. Величков не обвинява, не търси социалното преустройство, а нравственото прераждане и утвърждава любовта между хората.

*

Въпреки че мемоарите „В темница“ са писани след почти двадесет години, Величков не е забравил настроенията на онази величава епоха, описанията и чувствата са свежи и непринудени, сякаш са писани под напора на току-що изживените възбуждения и впечатления. Това показва тяхната сила и трайност в спомените на автора, издава способност на Величков да се потапя отново в събитията и да изпита повторно и със същата сила породените чувства и възторзи, разкрива неговата изострена и лесно възбудима емоционалност, убеждава ни колко са му мили и свидни тези неповторими героични дни.

Мемоарите представляват документ за живота и личната съдба на един деец на Априлското въстание и чрез вътрешния монолог разкриват кризисните

му душевни състояния, които предшествуват новите чувства и вътрешното равновесие, дошли след сближаването му с обикновените селяни. Героят търси при тях нови морални ценности — съчувствие, отзывчивост и сила на духа. На широко място в творбата са изложени авторовите мисли и изживявания, в тях присъствува една неспокойна и с динамичен темперамент личност, която реагира спонтанно на видяното в затвора.

Сам изпитал всичко в затворническия живот, К. Величков разказва просто, искрено и убедително. Спомените му съдържат богат жизнен опит, който допълва познанията ни за онова трагично време след погрома на Априлското въстание. Те показват въстаниците от нов ъгъл на виждане — не в борбата, а в момент на страдание и душевна покруса, на проявено мъжество и нравствена сила. И характеристиките на героите, и описанията на събитията носят отпечатъка на една крайно чувствителна и неспокойна, интелектуална и човеколюбива личност, която не заема позата на обвинител, а се стреми да вникне в хората и в събитията, да ни каже истината за тях. Величков избягва да поучава и обвинява като Раковски и Каравелов, публицистичната изява на мислите му е чужда, не попада на неговия мечтателен и мек характер.

В скромността си на участник и разказвач той напомня Софроний Врачански и неговото „Житие и страдания грешного Софрония“. Въпреки личния характер на несполуките и страданията „Житието“ не е само индивидуална съдба, а съдба на един цял народ под турско робство в края на XVIII в. Така и спомените на Величков надхвърлят тясната рамка на разказа за собствените патила и се превръщат в емоционална и развълнувана изповед за народните мъки след потушаването на въстанието, в патетична възхвала на нравствената сила и величието на селяните и интелигенцията, възплътили душевността на народа.

Първите страници на мемоарите ни въвеждат в потока на чувствата и мислите на младеж, който с книгата на Силвио Пеликио „Темниците ми“ очаква нещастieto, което е надвиснало над родния дом и страна. Драматичната обстановка, настроението от „Темниците ми“ на Пеликио и героичната резигнация, с която е понесъл страданията, подготвят Величков да изживее по подобен начин очакващите го изпитания. В часове на напрегнато очакване идват трите запитища, за да възвестят началото на мъчителни изживявания в турските затвори в продължение на месеци.

Ярки и запомнящи са първите впечатления от затвора. А контрастните описания, тържествуващите башибозуци и неподвижните и клюмнали селяни и първите срещи с жестокостта разтърсват душата на Величков и пораждат сълзи у младия затворник, извикват болката и съчувствието към измъчваните. Мрачни и печални мисли го спхождат, съмненията го терзаят непрекъснато, а самотността, неизвестността и нощта подхранват неговите горчиви размисли и чувството за лична вина расте и го завладява изцяло. Величков сполучливо разкрива тревогите и вълненията на една впечатлителна и нравствено чиста личност, която е смутена и потресена при първата среща с жестокостта и гаврата над човешките създания. Мемоаристът успява да се извиси над мислите за собствената си съдба, а се тревожи за всеобщата участ: „Общото нещастие беше така голямо и страшно и изпълваше душата ми с такава неизмерима горест и отчаяние, щото човек трябваше да страда от безпримерен егоизъм, за да може, когато то стоеше пред очите му, да мисли и тъжи само за себе си. Пред страданията, на които беше подложен цял народ, ниско и недостойно ми се видеше да се окайвам за собствената си участ.“ Подобно признание не звучи като самохвалство и самоизтъкване, а издава Величковата морална непокаярост и всеотдайност, родството му с народа. Той мисли най-напред за колективното спасение и в колектива ще търси подкрепа и извор на сили, ще се слее с него и ще говори от негово име.

В описанията на състоянието си през първата нощ в затвора Величков твърде много напомня мемоарите на Раковски и Каравелов. Близостта се налага не поради подражание от страна на Величков, а от еднаквата ситуация, в която попадат героите, от патриотичните чувства, които ги движат. Наранената душа на Раковски се терзае от неизвестността и от скръбното състояние на близките му, но съзнанието, че е невинен, и любовта към отечеството му помагат да преодолее това мъчително душевно състояние. Тревожните мисли отнемат покой и на Каравелов, хладна пот избива на челото му. Но и тук спомените от детинството и близките, вярата, че народът ще оживее и ще възкръсне, донасят желаното успокоение.

Раковски за първи път в мемоарната литература използва вътрешния монолог, за да покаже вътрешния мир и движенията на чувствата у затворника. Но докато при Раковски и Каравелов ролята на монолога е все още ограничена като средство за характеристика, то Величков предава чрез него богатата си душевност и ярка емоционалност. Вътрешният монолог става средство за опознаване размислите и чувствата на героя, за проникновено пресъздаване психологията на патриота, попаднал в затвора. И същевременно научаваме за отношението му към събитията, за подбудите, които са движили постъпките му преди и в тъмницата. Налице е едно типологическо родство между мемоарите на Величков и тези на неговите предходници, което се определя от сходството в света на героя-родолюбец, на обстановката, на патриотичните чувства на техните създатели, от художествените похвати, които използват. И, от друга страна, показват как Величков продължава традицията, без да подражава слепо, а търси собствен оригинален белетристичен стил, различен от този на мемоаристите до него.

В тъмницата опиянението преди въстанието изглежда на Величков като безумие, за което са виновни те — водачите — и след неуспеха народът жестоко ще ги съди. Особено болезнено изживява авторът чувството за лична вина пред сънародниците, които е агитирал за въстание: „Колкото и да беше било участието ми в дейността на местния комитет в града ни, чувствавах, че тежи грях и върху мене.“ Това признание красноречиво говори за откровеността на автора, стигаща понякога до самообвинение, разкрива благородството и високата етичност на неговия характер. Но скоро Величков разбира, че унижението в такъв момент може да навреди, че е нужна воля и бодрост на духа. Селяните със своя стоицизъм и твърдост му помагат да преодолее колебанията и съмненията, учат го на мъчалив героизъм, без поза и красноречие. Сред селяните той престава да мисли, че въстанието е грях, започват разговорите и кроежите в затвора за ново въстание.

Ако досега разказът се води от първо лице, то след влизането му в общата килия личното аз се заменя с колективно ние. Така авторът търси непрекъснато връзка с народа, воден от съзнанието за значимостта на събитията и за неговото влияние върху народната и личната съдба. И в този стремеж Величков не се отделя от другите писатели-мемоаристи, за които тази връзка също е извор на вдъхновение и укрепва техните патриотични чувства.

Величков не избира за себе си в тъмницата героичната поза и мъжественото поведение на истинския революционер. С примирение и тиха скръб изтърпява всички сполетели го нещастия. В поведението му в затвора, в неговата душевност и по това, как посреща личната си участ, личи не толкова революционният деец, каленият в борбата апостол, а предимно тихият мечтател и патриот, увлечен от вихъра на събитията. Неговите искрени и горещи патриотични чувства и лесната възбудимост на характера не му позволяват да стои настрана в такъв съдбовен за българския народ момент. За него „въстанието фатално се е наложило на народа“, а не е единственото революционно средство за извоюването на неговата свобода. Затова и бързо дошлият неуспех и последвалят го погром

разколебават вярата на Величков в необходимостта на въстанието, гасят революционните му увлечения, показват неговите романтични разбирания за борбата. И сега, както и в обществената си дейност по-сетне, Величков се изявява като честен идеалист и романтик, чужд на всякакви користни помисли и намерения.

Той рисува образи на революционери, за които въстанието е единственото средство за извоюване на народната свобода, показва ги правдиво и убедително, без да влиза в противоречие с техните революционни възгледи. Като писател-реалист в своите мемоари не изневерява на жизнената правда и след погрома утвърждава принципите на въстанието чрез надеждите на останалите живи борци. Сам намира сили — физически и нравствени — да изтърпи всички страдания, приел ги като неизбежно дошли.

Авторът не може да сдържи своите емоционални изблици, те спонтанно прекъсват спомените му, подчертават техния лиричен характер. Грижовните думи на неговия баща, който, окован с вериги на шията, не мисли за себе си, а за своя син, извикват Величковите топли благодарствени слова: „О, бащина обич! Звучала ли си някога по-силно и трогателно в човешки думи? Съзри пълнеха очите ми, поисках нещо да му кажа и не можах, целунах ръката му и се отдалечих.“ Това лирично обръщение показва възбудата и динамиката на чувствата, завладели автора, изразява възторга и преклонението на признателния син. Емоционалните настроености мемоаристът предава не чрез външни средства и жестове, а с обръщението, възклицанията и вътрешния монолог.

Същите чувства на състрадание и горчива мъка, че не може да помогне на страдащия си баща, вълнуват и Раковски. Когато вижда своя баща окован с двойни тежки вериги и гаврите на пашовските слуги в Русе, Раковски забравя за собствените си вериги и трагична участ. И по-нататък героят на Раковски често ще се тревожи за своя баща или за близките си, както и Величков ще го измъчва мисълта за живота на бащата или за мъките на родната майка.

Често плаче Величков в тъмницата, но не от слабост, а ту от мъка и състрадание, ту от умиление и признателност, че е свободен, ту от възторг и радост. Повествованието на места е пропито от лиризъм, характерна особеност на Величковия мемоарен стил, който издава авторовите чувства. Разкрива една темпераментна и емоционална личност, хвърляща меката светлина на своя характер върху всичко, до което се докосва нейният поглед. Затрогвашо звучи обръщението към майките, събрало състраданието на Величков към неизмеримите майчини страдания през това тревожно и драматично време. Превръща се във вдъхновена прослава, синовна признателност и преклонение пред млъчаливия подвиг на майката. Чрез него „открива пред читателя духовната сила на българката през онова време, когато българите вече са подели неравната борба за свобода.“¹ „О, български майки! Няма да забравя, дорде съм жив, вашия подвиг през тая страшна година. Ние всички страдахме за себе си, но страданията ни се събираха като в един фокус във вашите сърца. България няма да ви се отплати никога за мъките и за сълзите ви, за безсънните ви нощи, за дългите тия дни, прекарани в тревога и страх, че на всяка минута ще долети някоя фатална вест.“

Макар и със синджир на шията, Величков не е изгубил усета си към красотата, живо чувствава природата, увелича се от хубавия майски ден и от вълшебната хармония на Балкана: „Понякога тая чудна гледка изтръгваше ме неволно от самия мене и прехласнат в нея, в забвение на бедствието, което влачех на шията си, вървах без умора напред.“ Природната картина засилва емоционалността на изложението, напомня с красотата си за нарушената хармония в отношенията между хората и за изчезналата човечност сред тях. Показва и силата на живота,

¹ Г. Константинов. Писатели-реалисти. К. Величков. С., 1960. с. 157.

която напират през въжетата и синджирите на затворниците, разкрива непобедимото желание на човека, което тържествува над насилието и жестокостта, изразява чрез контраста протеста на автора.

Вътрешните състояния и размисли на Величков често се менят. Лиричните изблици на възхищение и благоговение се изместват от мрачните мисли за смъртта: „Смъртта ми се видя за първи път страшна, ненаситно грозна“ — признава Величков. Той не крие своя страх от смъртта, както и Софроний не заема героични пози, а се разкрива искрено и без страх, че ще се унижи или злепостави пред читателя. Стремешт към самоизтъкване е неприсъщ на неговата високоестична и благородна личност. За Величков този страх е естествена проява на неговия герой, разширява представите ни за неговата простота и човечност, искреност и непосредственост.

К. Величков изобразява всички мъки и страдания в затвора, изпитани от неговите сънародници, стреми се да разбере и приеме всяко страдание. Той не осъжда, а изразява съжалението си към предателя поп Ангел: „Клетият! Как трябваше да се чувства унизен пред тях, че е изменил на вярата, с която се гледаше на него. Сега как трябва да страда и като го гледах тъй физически убит, не ми идеше на ум да го осъждам.“ А когато поп Ангел с развълнуван от мъка глас го моли за прошка, като признава своята слабост, Величков трогнат възкликва: „Никой не можеше да се сравни по душевно мъжество с тоя човек, който, останал с половин живот, идеше да изповяда пред едно дете угризенията, които го мъчеха, че е изпаднал в една слабост, за която не можеше да го вини.“

Сблъскал се с предателството и малодушието на някои от затворниците, отново издига глас не обвинителят, а хуманистът и идеалистът, който обяснява подобни постъпки с особените обстоятелства, въпреки че те са еднакви за всички затворници. Величков ликува, когато хармонията на човешкото е възстановена. Авторът сполучливо надниква в психологията на предателството, дошло в резултат на временна слабост, вярно предава психологическата борба, която изживява поп Ангел, и показва повече влечение към изобразяването на нравствените, отколкото на физическите страдания.

К. Величков след Раковски и Каравелов разширява и обогатява психологията на затворника, конкретизира и допълва неговия художествен образ. Самотата и неизвестността пораждат сходни по съдържание и сила изживявания, а мисълта за невинност или сливането с колективна стават извор на твърдост, нужна за устояване на губителното въздействие на тъмницата. Докато Величков е склонен да приеме предателството като резултат на временна слабост, то Раковски и З. Стоянов заклемяват предателството на революционното дело. Това се определя и от темперамента, от идейните възгледи на мемоаристите, показва мекотата в характера и нравствения идеализъм на Величков. Той не поучава направо като Раковски, Каравелов и З. Стоянов, а страда, когато е извършена неправда или насилие над човешката личност и свобода и в състраданието открива нравственото пречистване и извисяване на човека.

Има един момент в затворническия живот на К. Величков, когато той се проявява като герой и показва своята решителност и пожертвувателност, надмгвайки страха от физическото изтезание. Това е идването на европейците да се запознаят с условията в турските затвори. И Величков е единственият, който знае френски език, единственият, който може да каже горчивата истина за затворническия живот. Подчинил се на общото желание да говори и под напора на собствените си накопели чувства, той върши подвиг, без да съзнава това. Тук Величков се разкрива като личност емоционална и поривиста, способна на благородни дела. Открива се и възмогането на неговия дух, и укрепването на вярата.

Своята личност Величков показва най-често чрез вътрешния монолог. И вилетен в разказа на автора, вътрешният монолог разкрива интимните душевни

преживявания на Величков, богатството на неговия душевен мир, дълбочината и силата на неговата любов към селяните и интелигенцията — герои на въстанието. Използуван и под формата на ретроспекция, монологът показва нюансите на вътрешните преживявания, поведението и възгледите на мемоариста. Засилва и драматичния характер на изживяванията на затворниците, показва трагедията на силни характери, които се борят за свободата на своя народ. И макар борбата да не се увенчава с успех и да има трагичен край, тя е богата със самоотверженост и героизъм. Като стилизиран похват вътрешният монолог притежава своите особености у всеки автор и във всяко произведение поотделно. Същият монолог използват Раковски и Каравелов, но докато при Раковски той е повече средство за разкриване нравствения мир на затворника, то при Каравелов е използван да покаже революционните убеждения на автора.

К. Величков не използва диалога като компонент на повествованието, не засилва чрез него драматичното начало в мемоарите, не е похват за характеристика на героите. Изключение правят няколкото кратки диалога при двата разпита на Величков, разговорите му с неговия съученик от лицей и с поп Ангел, разпита на дядо Рангел. При изграждането на образите на Каблешков и на дядо Рангел диалогът носи известен белег на характеристика, но това е изолирано явление. В това отношение той е по-близо до Раковски и Каравелов, които също така почти не използват диалога, а чрез вътрешния монолог се насочват към размислите и чувствата на затворника и чрез тях постигат уплътняване и жизненост на образите.

На мястото на диалога във „В темница“ са въведени впечатленията и авторите описания, поднесени твърде често в есеистична форма. Разширена е и сферата на размишленията за смисъла на въстанието, за психологията на селяните, за личната и националната съдба. Така и мемоарите на Величков не се превръщат само в разказ за лични преживявания и постъпки. Едновременно с личния си характер те изразяват и характерното за епохата. Чрез индивидуалното авторът е уловил и показал типичното в поведението, възмущенията и участието на затворените въстаници, направил им е проникновена психологическа характеристика.

Сравнени със „Записките“ на З. Стоянов, Величковите мемоари имат своеобразен експресивен характер. В „Записките“ описанията на лицата и събитията са по-пълни и цялостни, обективни и разностранни, докато при Величков имат повече субективен характер с ярко подчертана емоционална окраска. З. Стоянов е по-подробен и пластичен, спира се на външния вид, гласа, жеста и постъпките, често въвежда живия диалог. Липсата на диалог във „В темница“ се допълва от вътрешния монолог и ретроспекцията, които определят и някои от художествените особености на мемоарите на Величков.

Тези отлики се обуславят от темперамента на авторовата личност, от характера на личните изживявания и начина на възприемане на жизнените явления, от идейния свят на писателя. Така едно и също събитие — въстанието — в мемоарите на Величков и З. Стоянов намира различна художествена реализация, извиква различни размисли и художествени обобщения у двамата автори, отразили вярно различни страни от народния характер на българина. Но Величков търси неговата изява предимно в човешкото благородство, в стоицизма, в мъжеството и в етичната значимост на постъпките на затворените българи; а З. Стоянов го показва чрез мащабността на подвига, в героичното, епичното и хумористичното изграждане на образите. Величков е проникнат от съзнанието за величието на своя народ в момент на съдбовни изпитания и нито за момент не достига до едно хумористично изображение или описание на героите, което е характерно за Софроний и З. Стоянов.

Когато изобразява психологията на затворника, Величков търси проявите на човешкото в неговото държане, разкрива нравствените и физическите страда-

ния, посочва мъжествения му образ и духовна сила, определящи измеренията на героичното. А затворника на Раковски и Каравелов разсъждава за общественото устройство в България или Австро-Унгария, вълнуват го социални и общочовешки въпроси. И в изявата си е подчертано публицистичен, не е безразличен към класовото разделение и социална неправда, протестира против тиранията и робството. Героят притежава ярко изразено социално чувство и революционен мироглед, търси причината за престъпленията, на които е жертва или свидетел. И в социалното преустройство, а не в духовното благородство и прераждане вижда спасението на човека.

Погледът на Величков е насочен повече към собствената му личност, дава простор на своите чувства и мисли, а виденото служи за подхрани преживяванията или размислите, да ги потвърди или опровергае. Затова и при изображението на Априлското въстание той е по-камерен и личен. Липсват резките преходи от едно състояние към друго, омразата и гневният присмех, познати на З. Стоянов и Г. Раковски. Грозното го отвращава или буди болка и състрадание, смешното не познава, да мрази сякаш не може. В интимността на изживяванията е по-близо до Софроний, обвинението не се изявява направо, а се акцентува на изживени-те страхове и страдания в затвора.

Във „В темница“ има известна монотонност в развитието на действието, картините се сменят бавно, сякаш че повествованието се движи на бавни обороти. Но по-дългото задържане дава възможност на Величков да се задълбочи в тяхното описание, да посочи неща, които иначе не биха се видели, да нанесе и най-дребните наглед подробности, които създават атмосферата на цялото или характеристиката на героите и автора, да се вгълби в психологията на националния дух на българина. Тази особеност се налага и от обстоятелството, че Величков се интересува не толкова от случките, а от емоционалния и мисловен живот на героите. А З. Стоянов е увлечен от вихъра на събитията и темпото на разказа в неговите „Записки“ е ускорено и динамично като изобразяваните събития.

*

Композиционно мемоарите на Величков се градят върху хронологията на събитията с три отделни момента: престоят в затворите на Пазарджик, Пловдив и Одрин. Мемоаристът, както Раковски, сполучливо е използвал като белетристичен похват ретроспекцията, която му позволява да води разказа двупланово, да задълбочава изживяванията на героите или изображението на събитията, докато в „Записките“ въстанието е показано чрез непрекъснатото движение напред. Често обаче разказът на събитията се прекъсва от потока на авторовите размисли и впечатления за величавите дни на всеобщ възторг и героизъм преди и по време на въстанието. Така разказът за виденото се прелива неусетно ту в не-радостни и мъчителни съмнения, ту във вълнуващ спомен за Априлското въстание, за да се върне отново към мрачната затворническа атмосфера. Авторът има възможност да разказва и за въстанието, и за изживяванията в затвора, да се връща към минали вече събития, чрез които по-добре ще осветли извършващите се в момента на разказа. В това отношение Величков е близо до двупосочния и ретроспективен начин на повествование у Раковски, до редуването на разказа за събитията в затвора с размислите на героя у Каравелов.

Мемоарите на Величков нямат сложна композиция. Още в началото авторът се намира в остро конфликтна ситуация, изобразяваща в дълбочина вътрешния драматизъм. Ярко, вълнуващо и дълбоко реалистично е изображението на Пазарджишкия затвор. То се подготвя и подсилва от картината на опустелите и потъмнели улици на притихналия в тръпнеж ужас и очакване град. Единствените

господари тук са тържествуващите тълни озверени башибозуци и войници, които будят страх и отвращение.

Тъжна гледка представляват затворените въстаници: „Посърнали, печални, с оня омаломощен вид, който дава страхът и нещастieto, мнозина от тях гологлави и покъсани, те стояха прави, гъсто притиснати едни о други, неподвижни с клюмнали глави.“ Сполучливо намерените епитети, външният вид и вътрешното проникване в душевния мир подчертават тягостното настроение и мрачната тоналност на описанието. Зад външното примирение и отпуснатост Величков вижда обаче не страх и малодушие и отбелязва, че въпреки окаяното състояние на въстанниците „никой нямаше да охне“.

Затворът се превръща в мрачна гробница, огласявана от стонове на изтезаните жертви. Може би само в „Неповинен българин“ на Раковски изображението на човешките страдания е показано с такава покъртителна сила, както във „В темница“. И при двамата автори описанията на турските затвори надхвърлят представите на човешкото въображение за безсърдение и жестокост, за гавра с човешката личност. Мъчителите в Пловдивския затвор с външния си вид „изглеждат като зверове, излезли на припек“, а народът е „едно стадо, внезапно нападеният от вълци“. И като ярък контраст на тези жестокости е показано мъжеството на затворниците. Те побеждават суровите изпитания и запазват националната си и човешка доблест. А реторичните въпроси чрез една пределно съгъсена форма правят картините по-изразителни, избягвайки излишната описателност.

Разкриването на страданията няма самоцелен характер, не преувеличава истината за събитията в затвора, а подсилва реализма на изображението във „В темница“. Същевременно в тези картини откриваме укора на автора към бездушието на турските офицери, пред чиито очи се разиграват тези нечовешки изстъпления. Това тягостно настроение се засилва още повече от тъжната гледка, която представляват окованите във вериги и вързаните с въжета и синджири затворници: „Една минута помислихме, че настъпва сеч, и побледняхме. Скоро се обясни всичко. Солдатите бяха започнали да обират затворниците и да ги сплешат и накарат да им дадат щото имаха, бяха обърнали дипчиците на пушките и удряха немилостиво де кого завърнат. Горко на ония, които нямаха какво да дадат.“

С тези нечовешки изпитания не свършва страдалческият път на затворниците. Тълната озверени турци, която ги посреща в Пловдив, тъпият и жесток Хасан чауш в затвора, всичко увеличава страданията. Бесилките идват сякаш да сложат край на тези мъчения. К. Величков е показал правдиво жестокостите и мъченията, които се струпват върху въстаналите българи, и като Раковски постепенно разкрива ужаса на турските затвори, градира страданията, очакващи затворените въстаници. „Опасността тука не е само за тялото, а още повече за душата. Волята и енергията се изтъркват, похабяват, чувствата притъпяват, душата сякаш се протрива.“ Величков е разбрал, че затворът представлява опасност и за човешката душевност. Самотата и изстъпленията притъпяват човешкото и надеждата у хората. Като Каравелов говори за нравственото осакатяване на затворника, макар протестът му да няма такъв категоричен характер. И двамата мемоаристи вярно предават въздействието на затвора за човешкото затъпяване и извратяване. Внимание са отделили и на онези мигове на самота пред първия разпит, когато неизвестността изтощава мислите и чувствата, ражда тревогата.

Като изважда на показ ужасите на турските затвори, Величков с неподправен реализъм рисува трагични картини на екзекуции и изтръгване на „показания“. „Авторът-реалист — пише Величков в статия за А. Страшимиров, — е длъжен да представи действието, което описва, тъй както то се е развило, без никакви при-

меси на изкуствени средства.¹ К. Величков подобно на Раковски не съгъства краските, не преувеличава виденото, не търси невероятното, а го показва реалистично, разпределя с умела ръка черните бои, не лишава картината от достоверност и художественост. Противник на школата, която иска да ограничи писателя „в ролята на безстрастен атомист, което изисква от него спрямо живия обществен организъм същото равнодушие, с което докторът присъства при разрязването на живия труп“², авторът не скрива своето отношение към изобразяваните събития и герои. Отличителна черта на мемоарите е ярко изразеното отношение на писателите към предмета на спомените, израз на будно гражданско съзнание и горещо родолюбие, на неспойна писателска личност. И Величков в това отношение не прави изключение.

Чрез спомените си Величков изразява своята благодарност и благоговение пред мъчениците за свободата на България, обезсмъртява техния подвиг. Като мемоарист показва склонност не толкова към описанието на епичното и героичното като З. Стоянов и Ив. Вазов, рисува героите си не в момент на борба, а опотетизира страданието, вижда в него изява на нравственото величие на българския народ.

*

Образите на поробителите са точни и стегнати. В тях доминират характерните черти на фанатична жестокост, подсилени от изживения страх за собствената си съдба и благополучие, навейан от дързостта на въстаналите българи. Запътетата, които току-що са се наслаждавали на писъците и болките на беззащитните си жертви, опиянени от омразата, жестокостта и от кръвта, спокойно пият кафето си навън. Чувствителната и отзивчива душа на автора е развълнувана и страда по изчезналата човечност. Но Величков не се увлича в пристрастни характеристики на турците, разкривайки ги само като зли и бездушни същества. Той показва и се възхищава на проявите на човечност у стария турчин от родния му град, който удря плесница на следователя, защото измъчва разпитваните затворници. За Величков е важна не националната принадлежност на героите, а техните човешки постъпки, които определят отношението му към тях. Воден от своя хуманизъм, той не дели хората на добри и лоши в зависимост от националния им произход, а ги оценява според нравствената значимост на техните постъпки. В мемоарите меката душа на Величков не се издига до гневния протест и остро изобличение, а с една резигнация и болка пише за хората и за техните лоши дела.

Погледът на Величков не е привлечен само от ужасите и мъченията в турските затвори. Той отделя особено внимание на своите другари по участ, разкрива последните от погрома, обективирани в изживяванията на затворниците, в техните болки и надежди. Характеристиките на българите са кратки и изразителни, емоционално обогатени. Обикновено той разкрива една-две черти, които най-пълно представят героите и казват същественото за тях. Величков правдиво предава психологията на селяните и интелигенцията. Попаднал в затвора, той среща една смутена, примирена селска маса. За едно такова възприемане поведението на селяните до голяма степен спомага и тревожното и напрегнато състояние на самия Величков, попаднал за първи път в турските тъмници.

Надмогнал първоначалната уплаха и стъписване, чувството за лична вина и слабостта на духа, авторът започва да се вглежда по-задълбочено в лицата на затворниците. Под техния израз на печал и примирение открива коравото мъл-

¹ К. Величкова. А. Страшимиров. — Летописи, I, бр. 20, с. 389.

² К. Величков. И. С. Тургенев. — Зора, I, кн. 1, с. 16—24.

чание на българина, неговото мъжество и стоицизъм при понасяне на страданията. Тук в мигове на съдбовни изпитания той вижда проявени най-хубавите национални черти на българите, които са им помогнали да се запазят като народност в страшните години на робството. „В затвора се научих да ценя нашите селяни“ — с възхищение признава К. Величков. И наистина едно такова отиване при българските селяни му беше нужно, за да ги „открие“ и обикне, защото тринадесетгодишен го откъсват от естествената му среда и изпращат да учи в Цариградския лицей. Това не означава, че той е изгубил живота си патриотично чувство, но не познава отблизо българския селянин, неговия бит и национален характер.

Такова отиване не беше нужно на Софроний Врачански, Петко Славейков и Захари Стоянов, защото те идват от народната среда. И без да имат културата на Величков, подпомогнати от верния си художествен усет и от неразривната връзка с националната традиция, успяват да уловят и покажат интимни и типични черти от психологията на българина. В това отношение красноречив пример е З. Стоянов и неговите „Записки по българските въстания“.

Величков правдиво показва как отначало трезвият практицизъм и естествената недоверчивост на селяните посрещат скептично идеята за въоръжена борба и как сетне въодушевлението и опиянението от голямата идея изместват съмнението, карат и най-недоверчивите да повярват на апостолите и изгорят в борбата. Така народният устрем увлича неверниците и колебаещите се и става най-добрият агитатор на свободата. А неустрашимостта и твърдостта на българина му помагат да победи изпитанията и запази чисти своята съвест, национално достойнство и чест.

В затвора селяните поразяват Величков със своята издръжливост и мълчание. Мълчание, което разкрива моралната сила и величие на цял един народ. А индивидуалните образи отселяват типични национални черти: хладнокръвие, мъжество, героизъм, възторженост, мечтателност и увереност в правотата на започнатото дело. И още нещо внушава Величков — безсмъртието на народа, пред което са безсилни робството и най-страшните изтезания. Няма сила, която да победи народа, да го постави на колене, да го накара да се откаже от свободата си и да не се бори за нея. В затвора Величков истински опознава трудовете хора, прекланя се пред издръжливостта на селяните и интелегенцията. Любовта расте и укрепва заедно с желанието да служи на своя народ до края на живота си. „Всичко, що имаше хубаво в народа, всичко, в което светлукаше една мисъл, в което трептеше една надежда, беше събрано тука от попа и учителя до последния събуден селянин, богати и сиромаси, стари и млади“ — пише в мемоарите си Величков. За него, както и за Ив. Вазов, Априлското въстание е общонародно дело, в което вземат всички участие без класови и идейни различия.

Величков набляга на заслугата на интелегенцията — учителите и свещениците, които са неотлъчно с народа, делят с него изживените радости и мъки. Сам интелегент, той не е безразличен към участието на интелегенцията, пише с любов и психологическо проникновение за нейните представители. За разлика от „Записките“ на З. Стоянов във „В темница“ конкретните герои и водачи са предимно интелегенти: Каблешков, Соколски, Петлешков, които проявяват духовни качества, достойни за искрено възхищение. Изключителна смелост, вяра и въодушевление проявяват апостолите, за да сломят робската психика и увлекат народа в борбата с вековния поробител. Величков сякаш търси реабилитация на българската интелегенция относно приноса ѝ във въстанието, но не се поддава на увлечението да идеализира приноса на „учените“. Дава селяните и интелегенцията като движещи сили на въстанието, без да ги противопоставя едни на други, прославя техния подвиг и самоотверженост.

Вглеждайки се внимателно в мъчаливите групи на затворниците, Величков показва образи на селяни и интелегенти, които го поразяват с неустрашимото си поведение, в техните индивидуалности открива образа на народа. И макар някои от тях да са епизодични участници в повествованието, те имат свои отлики и са характерни представители на своето бурно и тревожно време. Седемдесетгодишният дядо Рангел от Перущица — мъченикът на будната човешка съвест — е премазан от бой, но запазва своята човечност: „Да беше за мене само, да подпиша. Как да изгора толкова свят?“ — мълви старецът. Сломан физически от изтезанията, той обещава да подпише направения от турците протокол, но пред комисията намира сили да отрече написаното и с това да спаси другарите си по идеи и съдба. Човешкото и нравствено значимото се сливат с героичното в една постъпка, достойна за възхищение и преклонение. Разказът за мъченията е кратък и реалистичен. Успоредно с мъченията Величков разкрива и своята развълнуваност и съчувствие, страда заедно с жертвите на турското насилие.

Затворът променя хората. Трудно бихме познали страшния Орчо войвода, героя от Стрелча и Копривщица, в този плах затворник. Но неговото поведение не е израз на страх и покорство, а своеобразна философия на затворник, който не за първи път лежи в турските тъмници и се е измъквал винаги здрав и читав. Своята философия той споделя с другарите си: „Бъди господар на езика си — да станеш господар на шията си. Душата да ти излезе — дума да не ти излезе.“ Афористично звучат съветите на Орчо, родени и изпитани в затворническата действителност. Човек от народа, той възплачва живата народна сила, която надмогва суровата затворническа атмосфера и изрича шеговити думи. Като героя на Софрониевото житие и той намира сили да се надсмее над горчивата си участ, без да е победен от нея.

Същият този Орчо, който умело лъже своите мъчители, за да запази другарите си, и е бил страшилище за турците по време на въстанието, го чака нерадостна участ в свободна България. „Болест го налегна, а пенсия, къде малка, къде пък я подсекли, и търси Орчо ходатай да му оставят първата пенсия, че няма пусто опустяло с какво да се живее.“ Веселата Орчова усмивка е изчезнала от устата му. Съдба незаслужена, която поражда мъка и помрачава радостта от свободата. Страда чувствителното и отзивчиво сърце на Величков. Същите чувства възбудват и З. Стоянов, когато пише за горчивата съдба на бай Иван Арабаджията, съратник на Левски и участник във въстанието, а в свободна България изоставен и забравен. Участи му прераства в страшно обвинение срещу следосвобожденските власти.

Отчетливо, с едри шрихи е очертан образът на Васил Соколски, лекаря на хвърковатата чета на Бенковски. Авторът пише за неговата безпределна омраза към турците, бликаща от патриотичните му стихове, за необикновената радост, с която той посреща въстанието. Жизнерадостен, веселият му нрав не го напуска дори и в затвора. Влюбен в живота, непосредствената опасност да го загуби не сломява духа му: „Тоя човек, който носеше една детска душа, отиде с мъжки стъпки на бесилката. Бесилката, прикрепена на стряхата на един дюкян в Узун чаршия, недалече от шадравана, беше се счупила под тежестта на тялото. Соколски беше чакал да я заковат изново, без да подаде някакъв знак за слабост. Той поиска само да му дадат в това време да изпуши една цигара.“

Величков пише и за миналото на героя, но вниманието му е насочено към последните часове на Соколски в затвора и пред смъртта, предадени пестеливо, така че се запомня силата на неговия характер и онова духовно превъзходство на българина над поробителя, дошло сякаш от народната песен. На преден план е извел героичното, изключителното в поведението на героя, подчертано от дра-

матичната ситуация, които засилват монолитността на образа. Вниманието е насочено към детайлите, които разкриват духовната сила и твърдостта на една необикновена личност. Величков благоговее и се прекланя с вълнение пред героичния подвиг.

Исклучителна мощ и сила на духа показва българинът пред смъртта, запазил ония черти на красотата и чистотата, които е получил от гордия и корав Балкан. Подобно на хайдутина от народните песни той извиква възхищение не само с величието на своя подвиг, но и с физическата си красота: „Едни от други по-снажни, те изглеждаха като да са избрани нарочно. Планината беше им дала всичките дарове на своята необятна красота и на своята тайнствена сила. Стройни като буките, които кичат плещите ѝ, яки като гранита на скалите ѝ, те носеха души чисти като кристалите на изворите, които бликат из недра̀та ѝ, и отразяваха в широките си светли очи спокойствието на небето ѝ. Те останаха в бедствието така твърди, както в бурята остават твърди бориките, които растат на гранитните почви на планината.“ Величков търси извора на тяхната твърдост и го открива във връзката им с природата, сред която живеят. Българската земя щедро е надарила със сила и красота своите чедата и те съумяват да ги пренесат през горнилото на турските затвори.

Най-прочувствено и изпълнено с възхищение е отношението на Величков към Т. Каблешков, негов приятел още от лица и другар във въстанието. От образа на Каблешков мемоаристът прави типичен представител на патриота-интелигент възторжен и героично романтичен. Авторът постепенно разширява характеристиката, връща се към миналото на героя и съобщава подробности за живота му, които знае само той. В представянето на Каблешков Величков не пести сравненията и подробностите от неговия живот, стреми се да го покаже цялостно и в развитие.

Не е пропусната и оценката на другите лица за героя, а романтичният стил и патетичният тон на разказвача сочат отношението на Величков: „Не знам никой да е любил по-страстно България и той искаше да умре от тая любов. За него тя беше едно живо същество. Той можеше да каже, че я вижда, че сеща туптенето на сърцето ѝ, че слуша, като говори на синовете си със задъхания си глас за своите страдания във вековете, за своите надежди в бъдещето.“ Възхищението на мемоариста и емоционалната обаятелност на речта не се дължат само на мъжествената и доблестна смърт на героя. Каблешков е негов близък приятел от по-рано, допада му със своята всеотдайност на делото. За автора на „В темница“ той е „най-светлата личност, която ни даде въстанието от 1876 г.“, личност обаятелна на интелигент и водач на въстанието.

Хубавото чувство на Величков се излива в една патетична характеристика на Каблешков, която и до днес е най-развълнуваната и съдържателната, написана за него. Трудно е да се каже кое по-силно привлича в образа, толкова положителни качества е открил в него възторженият поглед на Величков. Мощният дух на Каблешков ражда възхищението и преклонението на всички, които са живели с него, кара ги да го почитат и уважават. „Геройската смърт довърши един хубав живот. Думите са безсилни да изкажат за него похвала, каквато му се полага“ — завършва Величков характеристиката си за вдъхновения апостол на свободата, прониквайки се от неговата безгранична любов към отечеството.

Положителните качества на героя са изложени във възходяща градация. Авторът търси най-силните изрази и сравнения и все му се струва, че думите бледнеят пред истината за Каблешков. В изграждането на образа са въведени и личните разговори с героя преди затвора, които разкриват неговата мечтателност и убеденост в делото. Влязъл в съприкосновение с такава необикновена личност, Величков е развълнуван и възбуден, а използваните сравнения са непрекъснато в превъзходна степен. Тук липсват сдържаността на авторовото чувство и реализмът

на описанието, емоциите се изливат една след друга по-силни и покоряващи, характерни за писателя романтик.

Оживява в мемоарите със своята жертвоготовност, патриотична извисеност и мечтателност светлият образ на Васил Петлешков, посрещнал смъртта с думите: „по-добре да загине един човек, отколкото да се разсипва цяло село“. С доброволната си саможертва той спечелва безсмъртието и набожното почитание на съселаните си в затвора, които „венчават мъченическия му образ с ореола на светец“. Величков го е показал само в един момент, когато донася вестта за въстанието в Пазарджик. Запхътян и развълнуван, той изрича съдбовните думи: „Въстание! Кръв!“ Мечтател и патриот, Петлешков живее в един свят на сладостни мечти и видения, които не могат да се разкажат, а трябва да се изпитат. „Пред очите му беше блеснало едно видение, което го беше ослепило, и озарен от него, преобразен на дух, беше улетял, за да го разнесе по-скоро, додето може да стигне благата вест.“ Навсякъде носи със себе си лелеяния образ на свободна България и бърза да сподели радостта с приятелите и съселаните. Величков сякаш засилва тези видения на Петлешков, за да контрастират по-силно с трагичната участ, която „съдбата беше вече изровила за него“.

Героите на Величков са дълбоко драматични личности, силни индивидуалности, богати и оригинални. Те са изживели трепета, видели са само зарите на свободата и с нейната светлина в очите приемат смъртта. Тя престава да ги плаши, защото те я надмогат чрез една патриотично-етична философия и постигат духовна победа над нея. Характеристиките им са направени отблизо, съчетават по-раншни спомени със сегашни впечатления и наблюдения. Когато пише за познати герои, Величков променя интонацията, тонът става по-задушевен и възторжен, характеристиките по-подробни и патетични. А когато се среща с въстаниците за първи път в затвора, той е по-лаконичен, описанията на техните качества са точни и изразителни, чужди на подробности и емоционалните изблици, настроението е мъжествено като поведението на затворниците.

Като Петко Славейков Величков очертава живи образи на хора, които познава или среща в своя жизнен път. С особена интимност и топлина се отличават характеристиките на близките — майка, баща в мемоарите на Славейков и на Каблешков, Петлешков, майка и баща във „В темница“ на Величков. Но Величков разкрива предимно душевността им в момент на физически и нравствени страдания и след издаването на смъртните присъди. Както при Раковски и Каравелов, героите са уловени не в момент на героична борба, а в драматични мигове на твърдост и мъжество при посрещане на смъртта. За разлика от З. Стоянов, който показва своите герои чрез епичността на техните постъпки, Величков често търси в героите си нравствената им извисеност и човечност, величието на духа и богатството на вътрешния им живот. Погледът на автора на „В темница“ е насочен към изживяванията на затворниците, а постъпките им стават външен израз на техния душевен мир. Оттук и бедността на мемоарите откъм случки и събития, както и богатството на авторовите размишления, на изживяванията на затворените въстаници. Героите ги свързва здрава психологическа връзка, съставляваща вътрешната страна на техните взаимоотношения, връзка, която сближава и Величков с интелигенцията и селяните.

*

В спомените са изобразени и неповторимите дни преди въстанието, дни на чудно опиянение и всеобщ възторг, който Вазов нарече сполучливо „пиянството на един народ“. Когато пише за затвора и мъченията, стилът на мемоарите е драматичен и реалистичен. Докосне ли се до дните преди погрома, възлението се засилват, реалистичното изображение се сменя от патетични по интонация есе-

истинни описания, изпълнени с възторжени надежди и пориви. Едно романтично настроение изпълва мечтите и сладките очаквания на народа и безграничната му вяра в собствените сили и в победата. „Блян, бляскав, беше прелетял над цял народ, беше го увил в своите крила, беше го подигнал високо-високо, беше разтуптял сърцето му с най-сладките надежди, които могат да пленят един роб, беше възпламенил в гърдите му светлия порив на подвизите и борбите.“

Въстаниците се опиват от разказите за въстанието, за неговата подготовка, виждат в разпаленото си въображение една България, „цяла възпламенена, въстана като един човек, кръстосана с чети, които се бият храбро под знамето на свободата и разнасят името ѝ и славата ѝ.“ Атмосферата е заредена с идеите на бунта и в такива дни не е трудно да бъдеш апостол и да убеждаваш. Всичко представлява една клада, чака се само искрата, за да я запали. И в такъв момент се стопява недоверчивостта на селяните, въздушевлюението, всеобщата възбуда и мисълта за бунта увличат колебаещите се и страхливите, превръща ги в борци за свобода и независимост.

Величков вярно е разбрал и показал психологическото състояние на българите, пресъздал е правдиво силата на увлечението им, вярата в победата на въстанието и нетърпението, които вземат връх над другите мисли и грижи. Това са състояния, познати на Величков и изживени от самия него. Свидетел и участник в това велико и тревожно време, той успява да го претвори художествено в цялата му романтична красота и неподправена истина. Незабравими остават в мемоарите първите минути от обявяването на въстанието в Пазарджик, ликуващите възгласи: „Въстание! Кръв! Да живее България!“, просъдзените и онемели от изненада и вълнение въстаници. Неповторими часове, които помни всяко българско село и град, запалено от огъня на въстанието „И най-вълшебният сън бледнееше пред очарованието, с което се вестяваше България, ликующа с изпълнения блян на петвековното въжделение.“ Тези минути, кратки и сладки, оставят светла дия в сърцата, представляват лъч на радост в мрачната затворническа атмосфера. Хиперболизацията на чувствата засилва драматичността на ситуацията и на съдбата на затворниците. Величков сякаш е подбрал нарочно в мемоарите си личности, които не познават слабите емоции. За интензивността на чувствата на Каблешков, Петлешков, Соколски и селяните той пише непрекъснато в сравнителна и превъзходна степен, което се налага от обстановката и от отношението, което има авторът към тях.

От мемоарите като от личен дневник черпим обилен материал за психологията на техния автор. Поради изповедния си характер, отличителна черта и на спомените на Софроний, Славейков, Раковски, пък и на останалите мемоаристи, тези творби отразяват съществен момент от живота на светли личности — техните автори. Същевременно в тях е разкрита съдбата на много хора, които са били близки на Величков или се е запознал с тях в затвора, очертават предимно душевността на въстаника-затворник и показват образа на интелигента-революционер. Спомените се превръщат и в исторически документ за опознаване и изучаване психологията на българина. Изобразен е коравият български дух, общонародният стремеж към свободата и опиянението от идеала, които рушат традиционната трезвеност, колебанията и съмненията и правят обикновените хора героично-трагични, по-силни от смъртта.

*

Отбелязахме в началото на настоящата работа, че К. Величков продължава мемоарната традиция на своите предходници. Мемоарите до Освобождението имат повече събитиеен характер и са правдив документ за народния живот и епо-

хата. Величковите мемоари са ту строго реалистични и документални с експресивна уплътненост, ту емоционално развълнувани и романтично извисени, отразили събитията не толкова чрез картини, а чрез мислите и душевните преживявания на вълтанците не в сражения, а в затвора. Изповедният характер и своеобразна форма на личен дневник, вътрешният монолог и ретроспекцията, забавеното излагане на събитията, реалистичното изображение и романтична възторженост, хуманизмът и демократизмът, основни компоненти на повествованието на Величковите мемоари, показват многообразието на мемоарния жанр в българската литература и разкриват неговите възможности за художествено пресъздаване на живота.

„В темница“ наред със „Записките“ на З. Стоянов са преходът, връзката на възрожденската мемоарна традиция със спомените за партизанското движение. След 9. IX. 1944 г. летописната проза е в своя разцвет, пишат се много спомени за Съпротивата. И онова, което ги сближава с традицията, е техният дълбоко народен характер. Близостта е и в обстоятелството, че хората, които вършат героични дела, са обикновени синове и дъщери на народа, носители на неговите най-характерни положителни черти. И още нещо, техният героизъм е хуманистичен, утвърждава прогреса и щастието на целия народ. Положителният герой на всички мемоари е човекът от народа, но с богата душевност, с вътрешна красота под външната суровост и сдържаност, с изострено чувство за човешка и социална правда. Този герой не се откъсва от природата, която го е създала. Сред нея той живее и се изявява като човек и личност, бори се и умира за България. Същевременно са показани и човешките му слабости, които обаче не намаляват неговото обаяние и духовно величие.

Авторите на мемоарите разказват просто, безизкуствено и искрено за своя живот, разкриват човешката същност на характерите, показват възвишеното в образа на революционера. В емоционалната развълнуваност на изложението личи тяхното съчувствие, в правдивостта на изображението и в точността на художествените детайли се проявява белетристичното им майсторство. Както и във „В темница“, така и в партизанските записки и мемоари откриваме изобразени героизмът на духа и твърдата воля на участниците в борбата, и то когато попадат в затвора, изобразяват моралната красота и скромността на българина, неговата национална психология.

Запомнят се и картината на обесването на Васил Соколски, трагизмът и неговият героизъм от „В темница“. Прощаването му с живота е мъжествено и просто. Подобни моменти от проявено мъжество пред смъртта ще намерим и в редица съвременни мемоарни произведения за партизанската борба. Достатъчно е да споменем поведението на Боян Чонос пред бесилото, за да открием много сходни черти в техния характер и поведение. „Боян застава спокоен и твърд под напречната греда с висяща примка, която се люлее от стихийния дъжд.

— Последното ти желание?

— Свалете веригите.

Боян сяда да пише писмо на майка си. Фенерът играе в ръцете на надзирателя. Светлината му трепери и се губи.

— Защо трепериш, господин надзирателю. Не теб, а мене ще бесят. Дръж добре фенера да мога да пиша.

След това сам се качва на столчето и примката на смъртта се нахлузва на главата му. . .“

Героите на З. Стоянов и К. Величков са радостни, че са издържали на мъките и никой от другарите им не е пострадал заради тях. А поведението им пред смъртта е израз на вярата в бъдещето, за което наистина заслужава да се умре. Тези прекрасни черти на априлци партизаните усвояват, стават техни духовни прием-

ници по мъжественост и героично държане в затвора, учат се от тях на твърдост и всеотдайност в годините на борба срещу фашизма.

Същевременно трябва да посочим и новите търсения на съвременната мемоаристика, които са свързани с изграждане образа на новия човек, на комуниста. „В героизма на комуниста има вече съществени елементи, свързани с новата душевност, със сливането с партията, с конкретността на неговите мечти.“¹ „Героят вече не умира само с идеалите си, със съзнанието за правотата на делото си (в мемоарите на Раковски и Величков — б. а.), а с вярата и съзнанието, че той е капка от историческата вълна, която стихийно идва да залее света.“² Съществен момент преди смъртта на комуниста е сливането му с идеалите на бъдещето чрез партийния колектив, извор на неговата сила и вяра в крайната победа. Мемоарите за съпротивителното движение в наше време „трайно се свързват с целия самопознавателен процес, характерен за нашата обществена мисъл през последните години, с въпросите за нашето летописно наследство, чието продължение са“³.

Мемоарната традиция спомага да се открои отчетливо художественото своеобразие на документалния жанр, а в новаторството виждаме тенденциите за развитието на съвременната летописна литература, които я обогатяват жанрово и определят нейните неизчерпаеми възможности за изобразяване на човешката личност и на конкретната историческа епоха.

¹ Е. Каранфилов. Проблеми на съвременната литература. С., 1970. с. 118.

² Пак там, с. 117.

³ Тончо Жечев. Критически погледи. С., 1971. с. 328.